

КОТОРМОНУН ДЕНОТАТТЫК ЖАНА ТРАНСФОРМАЦИЯЛЫК МОДЕЛДЕРИ

Макалада котормонун теориясынын дедуктивдүү илимий тармак катары статусун аныктоого карата айтылган көз караш, ой пикирлер, ошондой эле которуу процессин ишке ашыруунун денотаттык жана трансформациялык моделдери туурасында сөз болот.

XX кылымдын экинчи жарымында тил илиминдеги маанилүү өзгөрүүлөрдүн катарында котормонун теориясынын лингвистикалык дисциплина катары өнүгүүгө багыт алуусу да турат. Коомдук жана өндүрүштүк зарылчылык менен шартталган мындай тенденциянын таасири менен котормонун теориясынын статусу аныкталып, изилдөө аспектилери калыпка салынып, көптөгөн проблемаларынын башы ачылды.

Котормонун теориясынын проблемалары эң оболу лингвисттер тарабынан ар тараптуу изилдөөгө алынып, сөз болуп жаткан маселеге байланыштуу көп сандаган илимий докладдар, макалалар, монографиялар жарык көрдү. Акыркы изилдөөлөр көрсөткөндөй, которуу ишмердигинин негизги аспектилерин жана изилдөө методдорун анализге алуу котормонун теориясынын үч чоң бөлүмүндө ырааттуу ишке ашырылат. Мындай традиция б.а. дифференсациялоо басымдуу көпчүлүк окумуштуулардын изилдөөлөрүнөн орун алган.

Биринчи бөлүмдүн мазмунун котормонун жалпы мүнөздөгү теориялык маселелери түзөт. Бул бөлүмдө котормонун теориялык моделдерин иштеп чыгуу б.а. котормонун деталдык татаал проблемаларын анализдөөгө негиз боло турган жалпы маселелерди изилдөө ишке ашырылышы керек.

Экинчи бөлүмдүн мазмунун котормонун сапаттык нормасына байланыштуу маселелер түзөт. Т.а. котормонун эквиваленттүүлүгүн аныктоонун түрдүү методдору, оригинал менен котормонун тилдик бирдиктеринин маанилик жана формалдык жактан төп келиши, адекваттуулук, тактык, формализм, буквализм, калькалаштыруу сыяктуу сапаттык критерийлердин табиятын түшүндүрүү проблемалары экинчи бөлүмдө иликтөөгө алынат.

Үчүнчү бөлүмдө которуу актысынын өзү, б.а. котормо тексттинин жаралышы, анын этаптары, психологиялык механизми сыяктуу маселелер каралат. Ошондой эле бул бөлүмдө которуу процессинин динамикалык табияты, б.а. аракеттеги абалы, оригинал текст менен котормо тексттин ортосундагы мезгил жана мейкиндик мамилелер, которуу ишмердигине таасирин тийгизген сырткы жана ички факторлор териштирилет.

Жогоруда белгиленип өткөндөй, котормонун теориясынын биринчи бөлүмүндө б.а. жалпы теориясында котормо ишмердигинин маңызы ачылып, анын жеке мүнөздөгү проблемаларынын чечилишин жетекке ала турган теориялык моделдерди түзүү ишке ашырылып жана бул теориялар котормонун деталдуу мүнөздөгү проблемаларынын изилденишинде илимий-теориялык база катары кызмат кылышы керек. Мындай талап өз мезгилинде котормонун теориясынын дедуктивдүүлүгү же тескерисинче индуктивдүүлүгү жөнүндөгү полемикалуу талаш маселенин туулушун шарттайт. Себеби айрым окумуштуулар котормо процессинин динамикалык табиятына бөтөнчө маани берүү менен, котормонун жалпы теориясынын болушунан күмөн санашат. Арийне, котормо таануу илиминде жогорудагыдай пикирге карама-каршы, б.а. котормонун жалпы теориясыз анын жеке проблемалары менен жалпы законченемдүүлүктөрүнүн чеги ажыратылбай, ал эми жалпы теориялык базасыз котормонун проблемаларына карата субъективизмдин өсүшүн, дегеле котормонун жалпы теориясы анын илимий статусун түзүп турган эң башкы аргумент экендигин далилдеген көз караштар да жок эмес. Котормонун тарыхында жалпы теориялык базага таянбай, котормого жасалган субъективдүү мамилелерден улам чыгарылган жыйынтыктар, которууда баш аламандыкка, бирин экинчиси танган парадоксалдуу принциптердин келип чыгышына алып келген фактылар белгилүү.

Ошондой болсо дагы котормонун теориялык мүнөздөгү проблемалары алигиче окумуштуулардын коомчулугунда кызуу понемикалардын объектиси бойдон калууда. Мындай проблемалардын катарын котормонун предмети, дедуктивдүүлүгү, нормативдүүлүгү, эмпирикалуулугу, котормого коюлган критерийлердин туруксуздугу ж.б.у.с. маселелер түзөт. Маселен, котормонун теориясында котормону баалоо проблемасынын борбордук маселелеринен болгон адекваттуулук, эквиваленттүүлүк, тактык, тууралык өндүү негизги талаптарды статикалык мүнөздөгү категориялар катары аныктоонун мүмкүн эместиги котормонун проблемаларын нормалаштыруунун татаалдыгынан кабар берет. Бирок ошондой болсо дагы, котормого коюлуучу талаптардын татаалдыгына, конкреттүү эместигине карабастан, котормо максаттуу, сапаттык критерийлерге жооп берген ишмердик болуп саналаарын белгилей кетүү зарыл.

Котормонун теориясындагы ушул өңдөнгөн талаш маселелердин жаралуу чөйрөсү катары анын тилдик проблемаларын эсептешибиз керек. Ушул себептүү котормону теориялык жактан изилдөөдө лингвистикалык анализдин методдорун колдонуу аркылуу которуу процессинде б.а. кеп ишмердигинин татаал формасынын шартында тилдик проблемаларды, мыйзамченемдүүлүктөрдү изилдөө бүгүнкү күндө тилчи окумуштуулар үчүн актуалдуу жаңы багыттагы проблемаларды пайда кылды.

Лингвистикалык изилдөөнүн объектиси катары котормо тилдик, ошондой эле кептик аспектиден каралышы ыктымал. Бирок котормону бөтөнчө мүнөздөгү тилдик кубулуш катары изилдөө кептик аспектиден башталып, б.а. котормону кептик туунду катары изилдөө аркылуу биз тилдик ресурс, материалдарга, тилдик системага байланышкан проблемаларга чыгабыз. Маселен, окумуштуу-лингвист Р.Якобсон өзүнүн «Котормонун лингвистикалык аспектилери жөнүндө» деген

макаласында: «Котормо өзүнүн түпкү маңызында вербалдык белгилердин интерпретациясын түшүндүрөт. Ал эми тил илиминин бир дагы тилдик кубулушту башка вербалдык белгилердин жардамысыз түшүндүрө албайт. Ошондуктан котормонун проблемалары жалпы тил илиминин проблемалары менен тамырлаш, тектеш», - деген ойду айтуу менен, котормо эң оболу тилдик кубулуш экендигине эң таамай аргумент келтирген. Дегеле, котормонун теориясы илим катары өнүгүүгө багыт ала электе эле, татаал тилдик кубулуш катары окумуштуулардын көңүлүн буруп келген. Маселен, орус окумуштуусу Л.В.Щерба котормону кош тилдүүлүктүн (билингвизм) проблемаларына байланыштырып, маңызын түшүндүрүүгө аракеттенсе, жогоруда аты аталган окумуштуу Р.Якобсон которуу процессиндеги вербалдык белгилердин трансформациясын кыйыр сөз менен байланыштырып караган. Ошону менен бирге окумуштуу котормо жалаң эле эки тилдин ортосунда болбостугун айтуу менен, котормонун төмөндөгүдөй түрлөрүн да көрсөтөт:

- а) Бир тилдин алкагындагы котормо, б.а. бул тилдеги вербалдык белгилерди ошол эле тилдин башка вербалдык белгилери аркылуу интерпретациялоо;
- б) Тилдер аралык котормо, б.а. бир тилдеги вербалдык белгилердин экинчи бир тилдин вербалдык белгилери аркылуу интерпретацияланышы;
- в) Семиотикалык котормо, б.а. вербалдык белгилердин вербалдык эмес белгилердин системасына которулушу же б.а. трансформацияланышы.

Котормонун тилдик жаратылышын ачууга болгон жогорудагыдай аракеттер тенденциялуу мүнөзгө өтүп, котормонун лингвистикалык теорияларынын жаралышына өбөлгө түзгөн. Маселен, котормону ишке ашыруунун теориялык мүнөздөгү төмөндөгүдөй ыкмаларына токтоло кетели:

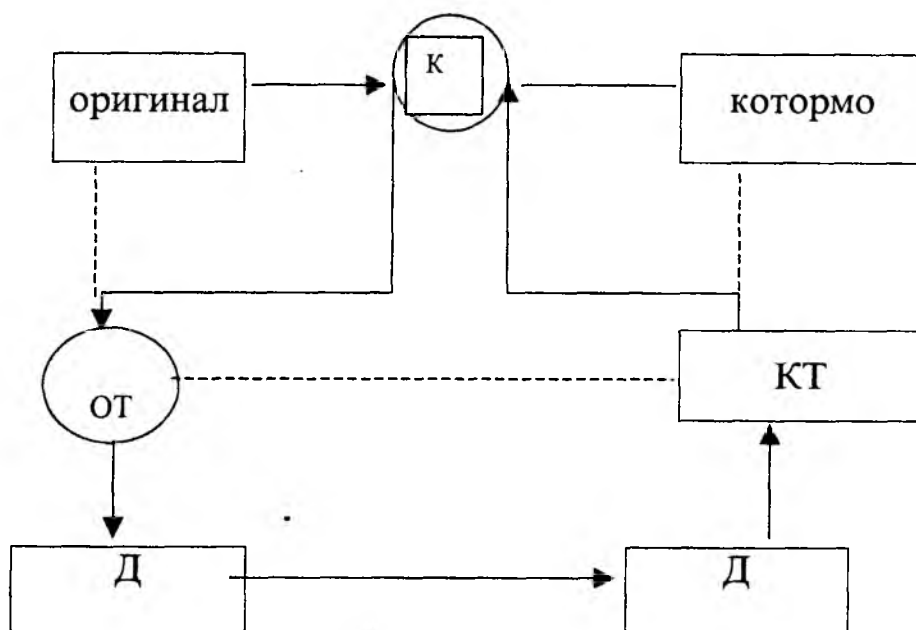
1. Котормонун денотаттык модели.

Котормонун практикасында денотаттык же б.а. кырдаалдык модель кеңири колдонулган ыкма деп айтууга болот. Бул теория «бардык тилдердеги вербалдык белгилер түпкүлүгүндө предметтерди, кубулуштарды, реалдуу чындыкка болгон түрдүү мамилелерди билдирет, чагылдырат» – деген фактыга негизделген. Тилде акустикалык образ аркылуу аталган реалдуу чындыктын элементтери тил илиминде денотаттар деп аталары белгилүү. Эгерде кээ бир айырмачылыктарга көз жума турган болсок, бизди курчап турган реалдуу чындык жалпы адамзат үчүн бирдейлигинен күмөн саноого болбойт. Демек, тилдердеги атоо символдорунун ар кандайлыгына карабай бизди курчап турган дүйнөнүн биологиялык, социалдык структурасы, өндүрүштүк жана турмуштук процесстер, эң негизгиси ой жүгүртүүнүн жалпы мыйзамченемдүүлүктөрү, логикалык категориялардын жалпылыгы ар башка тилде сүйлөгөн адамдардын тилдик алкактан сырткары жаткан денотаттар туурасында сүйлөөсүн шарттайт. Бирок бир эле түшүнүк ар башка тилде ар кандайча аталат. Ушул негизде алып караганда котормо процессин кандайдыр бир деңгээлде, тилдик алкактан тышкаркы денотаттар туурасындагы информацияны бир тилден экинчи бир тилге «ташып өтүү» катары түшүнүүгө болот. Ушул талапка ылайык, котормонун денотаттык моделинде оригиналдын предметтик, материалдык маңызынын сакталышына басым жасалат. Жыйынтыктап айтканда, котормонун денотаттык теориясы которуу процессинде кездешчү тилдик алкактан сырткары чыкпай которуу вариантын тандоого мүмкүн болбой калган учурларга, б.а. оригиналдагы денотат кандай тилдик каражаттар аркылуу берилип жаткандыгы экинчи планга өткөн учурларга карата колдонулган адекваттуу ыкма болуп эсептелет.

Иллюстративдик мисал иретинде орус жазуучусу В.Распутиндин «Акыркы мөөнөт» чыгармасындагы «У Егорки всегда отговорки» деген лакаптын кыргыз

тилине «Шыйкымбайдын шылтоосу көп» деп которлушун алып көрөлү (которгон М.Төлөмүшев).

Оригиналдын тилдик каражаттары туюндуруп турган денотаттык информация «жалкоолук», «шылтоо» экендигин сезүү кыйын эмес. Демек, сөз болуп жаткан мисалдын денотаты аныкталгандан кийин, (ленивость, отговорка) ал кыргыз тилине которулушу керек. Кийинки маселе катары «жалкоолук, «шылтоо» деген денотаттарды берүүнүн ылайыктуу вариантын т.а. денотаттык эквивалентин издөө жумушу эсептелет да, ал аткарылгандан кийин, котормо толук реализацияланды деп эсептөөгө болот. Ушул ырааттуулукту схема түрүндө төмөндөгүдөй көрсөтүүгө болот:

№1 - схема

Схемада көрүнүп тургандай, оригинал котормочу тарабынан кабыл алынгандан кийин информациянын денотаты оригинал тилде аныкталышы керек (от). Схемада ОТ пунктуанан Д пунктуна жүргүзүлгөн сызыктын багыты аркылуу көрсөтүлгөн.

Жогоруда сөз болгондой, денотаттык информациянын котормо тилге (КТ) которлушу жана анын вербалдык вариантынын берилиши, денотаттык теориянын жыйынтыктоочу фазасы болуп саналат.

Демек, котормонун денотаттык моделин котормонун бир катар маанилүү жактарын туура чагылдырып, оригиналдык предметтик мазмунунун сакталышына өбөлгө түзүүчү ыкма катары баалоого болот. Ушуну менен бирге эле бул теорияны которуунун бардык учурларына колдонууга боло турган универсалдуу модель деп айтууга болбойт. Себеби денотаттык теориянын талабына ылайык, оригинал тексттин алкагынан чыгып, денотатка кайрылуу аркылуу которууда да котормонун бир нече вербалдык вариантынын болуу мүмкүнчүлүгүн сөз болуп жаткан теория түшүндүрүп бере албайт, т.а. денотаттык теория оригинал тексттеги информация эмне жөнүндө болуп жаткандыгын аныктаганы менен, ошол информация кантип, кандай мүнөздө, бөтөнчөлүктө берилип жаткандыгын териштирбейт. Ал эми оригинал текстте берилип жаткан тилдик кырдаал, денотат

жөнүндөгү информация кандай тилдик бирдиктер аркылуу берилип жаткандыгы да чоң мааниге ээ. Мындай талап, котормонун денотаттык теориясында которуу ишмердигине карата коюлбайт. Бирок бул айтылгандардан улам, котормонун денотаттык теориясы туура эмес деген сыяктуу жыйынтыктарга келүүгө болбойт. Себеби жогоруда белгилеп өткөнүбүздөй бул теория котормонун айрым маанилүү жактарын ачып көрсөтүү менен, көпчүлүк учурда адекваттуу котормолорду ишке ашыруунун үлгүлүү механизми болуп эсептелет.

2. Котормонун трансформациялык модели.

Котормонун денотаттык теориясында, негизинен көңүл оригинал тил менен котормо тилде берилип жаткан кептик кырдаалдын идентивдүүлүгүнө, адекваттуулугуна бурулса, ал эми котормонун трансформациялык теориясында абал тескерисинче. Башкача айтканда, котормочу оригинал тексттин чегинен чыкпай эле анын бирдиктерин котормо текстте трансформациялоону же болбосо кайрадан түзүп чыгуусу, сөз болуп жаткан теориянын маңызын түзөт.

Бул теориянын пайда болушуна тил илиминдеги «трансформациялык грамматика» деген лингвистикалык окуунун таасири өбөлгө болгон. Трансформациялык грамматика логика-синтаксисттик байланыштагы лексемалардын жалпылыгы менен мүнөздөлгөн синтаксисттик структуралардын жаралуу мыйзамченемдүүлүктөрүнүн эрежелерин изилдөөгө алат. Маселен: «Акын ыр жазды» деген синтаксисттик структураны төмөндөгүдөй варианттарда трансформациялоого болот: «Ырды акын жазды», «Акын тарабынан жазылган ыр» ж.б. Мындай варианттар составындагы тилдик бирдиктердин орун тартиби, формасы боюнча айырмаланганы менен мазмундук пландан алып караганда бир эле информациянын варианттары болуп саналышат. Бирок трансформациялык грамматикада мындай варианттардын баары бирдей статус алып жүрбөйт. Мындай варианттардын негизгиси, баштапкысы «ядролук», ал эми андан чыгып өзгөрүлгөн варианттарын трансформалык структуралар деп атоо салты бар.

Котормонун трансформациялык теориясында, аталган терминдин маанилик жүгү чоң. Себеби ядролук структураларды трансформациялоону, котормону ишке ашыруунун «рычагы» катары кароого болот, б.а. трансформациялык теорияда, эквиваленттик катыштагы тилдик каражаттар ядролук структуралар катары эсептелүү менен, ал эми ядролук структураларга жана грамматикалык катыштагы тил каражаттары б.а. трансформалар, аларды толуктоо аркылуу которулушу керектиги, негизги талап катары коюлат. Маселен, А.П.Чеховдун «День за городом» аттуу аңгемесинин котормосунан бир сүйлөм алып, трансформациялык теориянын талабына ылайык талдап көрөлү (которгон К.Эшмамбетов). Оригинал: «На своих длинных, точно журавлиных ногах он покачивается от ветра как скворечня». Котормо: «Шамал ушунчалык катуу болгондуктан, турнаныкындай узун буту кара чыйырчыктын уясы сыяктуу чайпалып турат.

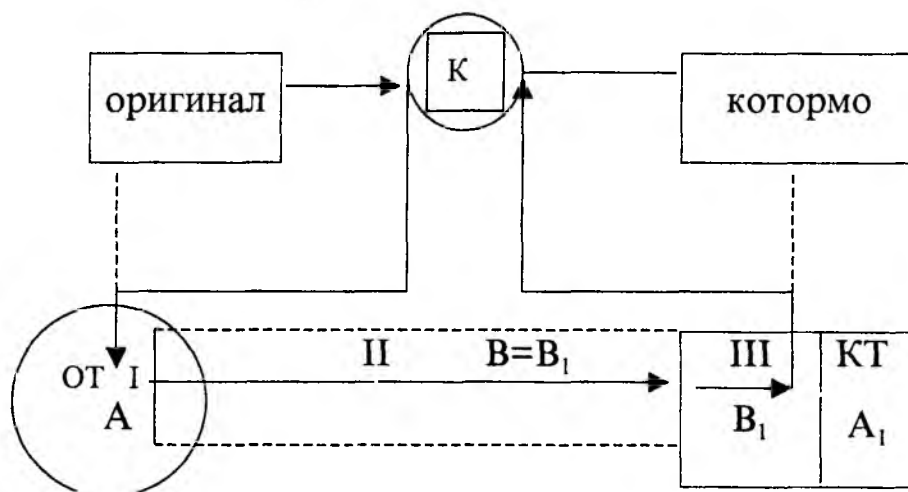
Оригиналдагы ядролук структура «он покачивается» экендигине карабастан, котормодо ойдун негизин ээлеген бул структура орун албаптыр. Андыктан бул сүйлөмдүн которулушунда трансформациялык теориянын талабы сакталган эмес. Жөнөкөй тил менен айтканда котормочу оригиналдагы сүйлөм мүчөлөрүнүн ордун, алардын логика-синтаксисттик катыштарын аныктабай, түшүнбөй эле которо салгандыгы көрүнүп турат.

Трансформациялык теориянын талабына ылайык бул мисалдагы ядролук структурага карата башка структуралардын логика-синтаксисттик катышын төмөндөгүдөй өзгөртүүлөр аркылуу аныктоого болор эле:

1. На своих длинных точно журавлиных ногах он покачивается от ветра.
2. Он покачивается от ветра как скворечня.

Котормочу: 1. Ал турнанын шыйрагындай узун буттарына тың тура албай, шамалга ыргалат. 2. Ал кара чыйырчыктын уясынан бетер шамалга ыргалат. Толук котормо: Ал турнанын шыйрагындай узун буттарына тың тура албай, кара чыйырчыктын уясынан бетер шамалга ыргалат.

Трансформациялык моделде которууну ишке ашыруу процессин схема түрүндө төмөндөгүчө көрсөтүүгө болот:

№2- схема

Бул схема боюнча котормочу тарабынан оригинал текст кабыл алынгандан кийин (оригинал текст схемада ОТ аркылуу белгиленип, кабыл алуу фазасы I рим цифрасы аркылуу камтылган талаада оригиналдын трансформаларга бөлүнүшү жана алардын котормо тилге которулушу ишке ашуусу керек. Бул аракет котормодо өткөөл фаза катары II цифрасы аркылуу, ал эми трансформалардын которулушу $B=B_1$ аркылуу белгиленген. Үчүнчү фазанын маңызын, которулган трансформалык структуранын (B_1) толук адаптацияланган котормо вариантка (A_1) өтүүсү түзөт.

Котормонун трансформациялык теориясын да, денотаттык теориядай эле которуу процессинин бардык кырдаалдарына колдонууга мүмкүн болгон универсалдуу теория катары эсептөөгө болбойт. Себеби трансформациялык теорияда оригинал текст менен котормо тексттин ортосундагы кырдаалдык б.а. денотаттык эквиваленттүүлүктү сактоо талабы коюлбайт.

Демек, сөз болуп жаткан теория, которула турган вербалдык информациянын чегиндеги логика-синтаксисттик байланыштарды аныктоо аркылуу, котормо ишмердигинин көп кырдуу табиятынын бир көрүнүшүн түшүндүргөн теория экендиги жөнүндөгү бүтүмгө келүүгө болот. Жыйынтыктап айтканда, котормонун

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

денотаттык жана трансформациялык теорияларынын жаралышы жана практикалана башташы, котормонун теориясынын дедуктивдүүлүккө багыт алып өнүгө баштагандыгын айгинелейт.

АДАБИЯТТАР

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод. –М., Международные отношения., 1975.
2. Комиссаров В.Н. Слово о переводе. –М., 1973.
3. Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. –М., Международные отношения, 1986.
4. Щвейцер А.Д. Теория перевода. –М., 1979.
5. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. –М., Наука, 1988.
6. Щвейцер А.Д. Перевод и лингвистика. –М., Воениздат, 1973.
7. Юсупов Р.А. Введение в теорию и практику перевода. –Казань, 1988.